

Sh. Abramson's "Rav Nissim Gaon" /

חמישה ספרים לרב נסים גאון

נסים גאון; שרגא אברמסון by חמשה ספרים, שרידים מחיבוריו

Review by: יצחק טברסקי and I. Twersky

Tarbiz / חוברת ג, כרך לז, תרביץ

ניסן תשכ"ח pp. 318-327

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23592958>

Accessed: 08/11/2014 14:13

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

<http://www.jstor.org>

חמישה ספרים לרב נסים גאון

מאת יצחק טברסקי

רב נסים גאון : חמשה ספרים, שרידים מחיבוריו
יוצאים לאור על פי כתבי־יד בצירוף מבואות,
הערות ומפתחות על ידי שרגא אברמסון. הר
צאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשכ"ח.

א

בפרשת ויהי בנסוע הארון, פרשת הטלטולים הרבים שניטלטלה התורה ממעון למעון ומבית אב לבית אב, תופסת אפריקה הצפונית ובעיקר מחוץ קירואן — "מחוזא רבא שבאפריקא" — מקום צנוע אך מכריע, שכן היתה גם בית קבול וגם בית יוצר. בתקופה של דמדומי חמה, או אפילו בתקופה שבין שקיעה לזריחה, שימשה אפריקה הצפונית מקום מעבר, ממנו נפוצו מעינותיהם של גאוני בבל חוצה; וחשיבות יתרה נודעת לתפקיד זה של שמירה והפצה והקרנת אור ההולך ונגנז — בחינת "חמרא למריה, טיבותא לשקייא". יתר על כן, אף תרמה תרומות עצמאיות והוסיפה נופך משלה לפרשנות התורה והתלמוד, ובתחומים מסוימים ובמידה מצומצמת אף למחשבת ישראל על ידי טיפוח רעיונות פילוסופיים ופיענות אגדות תמוהות שבדברי חז"ל. במסגרת זו — הקולטת את תורתם של קדמאי (היינו, גדולי גאוני בבל) ומכשירה את הקרקע לתורתם של בתראי (היינו, גדולי חכמי ספרד) — מזדקרת דמותו של ר' נסים בר' "יעקב בר' נסים בר' יאשיהו אבן שאהון"¹, האישיות המרכזית בקירואן, מחבר פורה שכנראה לא מש מאהלה של תורה ולא הניח קולמוסו מידו, אבל גם מנהיג מסור, ידוע לשבטיו, אשר ידיו מלוכלכות בשפיר ובשליא. משום כך זכה להערצה מופלגת עוד בחייו, בארצו ומחוצה לה. בני דורו כנהו "ראש בי רבנן", "ראש הסדר ואלוף הישיבה" (עיין עמ' 246) והוקירוהו כ"מחדש הדת" אשר ב"צלו חיו היהודים בין הגויים"². בשמו קראוהו ובמקומו הושיבוהו. אם נזכור כי רבנו נסים היה תלמידם הותיק של ר' חושיאל ובנו ר' חננאל (נפטר 1056), מעריצו הגדול ומקבל תורתו של רב האי, גאון פומבדיתא (נפטר 1038), ומכובדו ועמיתו של ר' שמואל הנגיד (נפטר 1056), הרי יודע מקומו ותפקידו בתולדות הדת והחברה בישראל.

דין הוא שכל הלומד בספר חדש — ועל אחת כמה וכמה המבקר ספר חדש — יתן את דעתו לקווי־יסוד בולטים וישתדל להשיב, מכללא או בפירוש, על מספר שאלות לפיהן אפשר יהיה להעריך את הספר הנידון: לאיזה סוג ספרותי שייך הספר? מה נגמתו ואיזו משימות נטל עליו? באיזו ספרות הסתייע המחבר? איזה נופך הוסיף לענין? ההעמיד לרשותנו מקורות בלתי־ידועים? החדש משהו בעניני מתודולוגיה? ההסיק מסקנות חדשות או הציע גישות חדשות?

אם נבוא ונשאל מה ידענו על ר' נסים טרם הופיע ספרו הגדול של פרופ' אברמסון ובאיזו מידה התרחבה היריעה הודות להתמדתו, חריצותו וחכמתו של המחבר־המהדיר המלומד, הרי תשובת השאלה בצדה ומחוזרת היא כשמלה: על אף ההתקדמות הניכרת מאז מחקרו של ש"ר "תולדות רבנו נסים בר' יעקב וקורות ספריו" — מחקר אשר חותם הראשוניות, בכל המובנים, טבוע עליו —

1. זוהי הכותרת באגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב.מ. לוי, עמ' 2, הערה א. על הפירושים השונים לשם "שאהון", עיין מבואו של ח.ז. הירשברג, חיבור יפה מהי שו"ע, עמ' 23, הערה 3.
2. עיין מאמרו החשוב של ש.ד. גייטיין, "אגרת לבראט בן משה בן סגמאר דיין העיר אלמדהיה על רבנו נסים 'מחדש הדת'", תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 72—59.

וזכורים לטובה בסוגיה זו החכמים הותיקים א.א. הרכבי וש.א. פוזנאסקי, ואחריהם חכמי ישראל של זמננו ש. אסף, י.ג. אפשטיין, ל. גינזברג, ב.מ. לוי, י. מאן, וייבדלו לחיים ש.ד. גויטיין ות.ו. הירשברג, נשארו ידיעותינו קטועות וארעיות, היו הרבה פיסקות באמצע הפסוק, ורבו הענינים הן בתולדות חייו הן בניתוח ספריו (ואפילו ברשימתם המדויקת או בתיאורם הקולע) שלא היה להם הכרע. ועתה, בזכות פרופ' אברמסון שהוא לעת עתה המאסף לכל המחנות וגם הפותח דרך להמשך המחקר, נתלבנו פרטים, נתרחו היריעות, ועל הכל נוספו לנו פרקים נכבדים, רבי כמות ואיכות, מספרי רבינו נסים עצמו שהיו גנוזים ומוצנעים: (א) ספר המפתח למגעולי התלמוד; (ב) פירושים לתלמוד; (ג) פסקי הלכות; (ד) מגלת סתרים; (ה) חיבור יפה מן הישועה. אברמסון העלה קטעים אלמים וגוילים בודדים מתהום הנשייה והשקיע מאמצים רבים כדי לדובבם ולהסבירם.

הרשימה המחומשת הלזו קובעת את צורת הספר: הוא מחולק לחמשה פרקים, פרק לספר פרק לספר, ולפניהם מבוא כללי המכיל ידיעות חשובות וסיכומים קצרים על אבותיו, רבותיו, צאצאיו, תלמידיו, חבריו ומכריו (לרבות אלה שבספרד), וספריו של רבינו נסים. ברם, כמעט בכל ענין יש להשלים מה שנמצא כאן עם מה שמפורר בשאר חלקי הספר במבואות לחיבורים ובהערות המרובות, שכן המהדיר לא נתכוון כנראה למצות כל ענין מן העניינים המגוונים שנגע בהם במבוא הכללי. **בכלל מתקבל הרושם שהניתוח ההיסטורי, התפיסה הסיתטית הרחבה, והשיחזור הביורפי השלם, ספלים למגמה הפרשנית.**

1. הדיון הראשון הוא בתולדות משפחתו של ר' נסים, ובמיוחד באביו ר' יעקב, מי שהיה בא כוחם של הגאונים באפריקה הצפונית, מעין גבאי של ישיבות סורא ופומבדיתא, האחראי למגביית הנדבות עבור הישיבות. אליו נשלחה התשובה המפורסמת הידועה כאגרת רב שרירא גאון. שירתו של ר' שמואל הנגיד (עמ' כ) מעידה על רום מעמדו של ר' יעקב דגן ועל מידה גדושה של זכות אבות שעמדה לו לר' נסים: ולך יתנו בני עירך שררה / כמו נתנו להודך איש אמונים / זקן יראה חבר תורה ומוסר / ישיש תלמוד שארית הנבונים / והנכר בעושי הגדולים / והנכבד בעוטי הסדינים / ובראותם באפריקי כבודו / חשבתו כאחד הגאונים / וחלהו כמו חלו אנשים / בדור הלך פני שבעים זקנים³.

המחבר מסתייע בתעודות חדשות שנתפרסמו על ידי י. מאן וש.ד. גויטיין וגם איגרות ומסמכים שנתפרסמו על ידו בספר "במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים" (ירושלים, תשכ"ה) — ועיין במיוחד בפרק החמישי "איגרת רב שרירא לרב יעקב ב'ר נסים מקירואן". הרבה אנו למדים על סדרי הישיבה, דרכי משלוח התשובות, ואפני תמיכתן של הישיבות על ידי תפוצות ישראל. גאוני בבל תמכו את יתדותיהם בקהלות ישראל בכל אתר ואתר ודרשו תמיכה בכל לשון של בקשה. ר' נסים, כמוהו כאביו, הצטיין במסירותו לישיבות בבל והשתתף במצוקתן ובשמחתן. מעמ' יח ואילך רושם ומוזהה המחבר את כל התשובות אשר נשלחו לר' יעקב מאת הגאונים, ודיוק ביבליוגרפיה ועניני זה, המדקדק בכל פרט הטעון דקדוק, מאפיין את דרך עבודתו ותחומי התעסקותו המחקרית של המחבר.

2. אשר לתולדות חייו של ר' נסים קובע פרופ' אברמסון כי נולד בשנת 990 ונפטר ב-1062. תאריך פטירתו מתאשר על ידי תעודה שפרסם גויטיין (ציון כז, עמ' 11), הירשברג בשעתו, במבוא לחיבור יפה מהישועה (עמ' 21) עוד כתב כי "לא ידוע לנו איפה ומתי נפטר ר' נסים". לא ברור, מאידך, על יסוד מה קבע את שנת הולדתו, אם לא על יסוד "ימי שנותינו בהם שבעים שנה". גולדו לו בן ובת, והבן נקטף באבו. גשאר בידינו שיר נחומים שחובר על ידי ר' שמואל הנגיד מעין המאורע.

3. ועיין כעת במהדוריה החדשה היפה של שירת ר' שמואל הנגיד מאת דב ירון, עמ' 198.

על אף קשיים מרובים שטרם נפתרו לגמרי – כגון העובדה המתמיהה שבאיגרתו של ר' יהוסף הנגיד לר' נסים אין כל רמז לקירבה משפחתית – מקבל המחבר את המסופר בספר הקבלה לראב"ד כי ר' יהוסף בן הנגיד רב שמואל נשא את בתו של רבינו נסים לאשה; וכיוון דאתא לידו מתקיף אברמסון את המכחישים (ובכללם, אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, עמ' 396) את מהימנותו של הראב"ד והקוראים תיגר על אמיתת ספוריו (עיין גם עמ' ל, ובענין אחר, עמ' 209) כמו כן נמנע אברמסון מלהוציא מידי חזקתה את הידיעה המוזרה המובאת בשער התרגום העברי של ספר חיבור יפה מן הישועה שספר זה נתחבר עבור "חתנו" של ר' נסים, שעה שאין אנו יודעים דבר וחצי דבר על אודות בת שנייה של ר' נסים ותימה שלא הזכיר אפילו כלאחר יד את ההשערה שצריך לקרוא "חתנו" במקום "חתנו" (עיין פוזנאנסקי, אנשי קירואן עמ' 189; הירשברג, עמ' 33). פרשת יחסיו של ר' נסים עם מעריצו ומחותנו ר' שמואל הנגיד מוארת פה בשלמות (עמ' כ"ז–כ"ח ועמ' ל"ה), דרך אגב מפרש אברמסון קטעים אחדים משירי הנגיד, והדברים שמחים, כי זו דרכו של המחבר: כל מקור שמביא, יאה בהלכה או באגדה, בשירה או בהיסטוריה, אינו משיבו ריקם ללא תוספת פרשנית. כוחן של הערותיו יפה לצחצה טשטושים בגירסה ולפענח לשונות מגומגמות וענינים מעורפלים. למשל, בסוף השיר הראשון של הנגיד, בו הוא מתאונן על שתיקתו הממושכת של ר' נסים, כתוב: אם כן ידידות החברים משולחת / פעם ופעמים צרורה באמתחת / הורד ידידותם אלהי וחברתם / בלתי ידידותו וחברו אלי שחת.

אברמסון מפרש בטוב טעם (עמ' כח, הערה 41): "אם כן הוא שהידידות מתגלית רק פעם אחת ולאחר מיכן (פעמיים) היא נסתרת (צרורה באמתחת) יוריד ה' את ידידותם ואת חברתם אל שחת – חוץ מידידותו וחברתו". מאידך גיסא נתקל אברמסון בבית זה: "לך משרה, לך כתר כהונה / ותפארת, לעולמים נכונים"; כדי להעמיד על חזקתה את ההנחה שאמנם נכתב שיר זה לר' נסים נאלץ אברמסון להסתייג מפירושו הפשטני של ששון בהקדמתו לדיואן הנגיד, ולהוציא את הביטוי "כתר כהונה" מפשוטו, שהרי לא ידענו ולא שמענו שרבינו נסים כהן היה. אמנם מצליח אברמסון כיד הבקאות הטובה עליו לפרש ש"כהונה" כאן אין כוונתה כהונה ממש אלא משרה, כגון "ובני דוד כהנים היו", וכפירוש חז"ל במכילתא ראש יתרו. ברם, למדנות זו כמיותרת דמי; הגירסה בהוצאתו של דב ירדן, עמ' 198 היא "לך כתר תהיה ותפארת", והכל אתי שפיר. יש לשים לב גם לפירושים ולתיקונים שמציע לאגרתו של ר' יוסף הנגיד לר' נסים (עמ' כ"ג), בכדי ליצור את הפרספקטיבה הנכונה הייתה מוסיף ומזכיר שהיו קשרים הדוקים תדירים בין ר' שמואל הנגיד וחכמי קירואן והוא שקד לטפח את המגע בינו וביניהם. מעידים על כך השיר שכתב לכבודו של ר' חושיאל ואגרת הנחמה ששלח לבנו ר' חננאל לאחר פטירת ר' חושיאל. חליפת השירים עם ר' נסים היא אפוא חוליה נוספת בשרשרת זו – והדברים בכללותם חשובים גם להארת דמות־דיוקנו של ר' שמואל הלוי, נגיד הקהלות היהודיות והשר העליון (חיר) של המלך, וביחד עם זה תלמיד חכם וסופר פורה, ששאף להדבק בחכמים ותלמידיהם. נראית השערתו של אברמסון שר' נסים ביקש בעקיפין את תמיכתו של הנגיד שיצאו לו מוגיטין בכל מקום וגם מחוץ לספרד היו חכמים וטובי העיר עושים אזניהם כאפרכסת לשמיע דבריו והמלצותיו. הוא עצמו, לפי עדותו של בעל ספר הקבלה היה "מהנהג מנכסיו לרבנו נסים מאד, שלא היה בעל ממון" וכנראה התנהג אתו בעדינות ובענימות. נדמה לי כי עדות זו חשובה למי שירצה לחדור לעומקן של תופעות הזמן ולהבין את עמדתו של ר' נסים,

4. הערתו הקטועה של דב ירדן, עמ' 197 במהדורתו החדשה אינה משביעה רצון כלל וכלל, וחבל שלא בדק את הערותיו ופירושי של אברמסון.

רחשיו ותגובותיו, לאשורן: בניגוד לגדולי ישראל בספרד בדורות שלאחר מיכן, שהיו עצמאיים ולא נשאו את עיניהם לתמיכה כלכלית, לא זכה ר' נסים לעצמאות כזאת, הוא היה תלוי בדעתם ואהדתם של אחרים, ולכן בודאי הבין לרוחם של הגאונים, שתורתם ואמונתם, שהיו "מקבצים ממון לשיבות הנכבדות והיקרות... לראשי גליות, לדייניהם, למרביצי התורה" (כלשונו של הרמב"ם, פירוש אבות דהה).

בנוגע לקשריו של ר' שלמה אבן גבירול עם ר' נסים שוב נוטה אברמסון — בניגוד להירשברג, למשל (חיבור יפה, עמ' 32) — להסתמך על הודעתו של סעדיה אבן דנאן כי ר' נסים, "בא למדינת גראנסה... ולימד בה תלמידים, ומתלמידיו היה ר' שלמה ברי' בן גבירול המשורר". ברם, בניגוד לז.נ. שמחוני ופוזנאנסקי שקבלו את הדברים כפשוטם וסבורים היו כי אבן גבירול היה תלמיד ממש של ר' נסים, סובר אברמסון כי רק שמע תורה מפיו באקראי, אבל התייחס לר' נסים בכבוד והוקרה, ומשום כך, בשירו "ויקה נא ברכה מחניכר", אין "חניך" אלא לשון ענוה.

3. ר' נסים יצק מים על ידי אביו ר' יעקב, ר' חושיאל, ור' חננאל. אברמסון חוזר ומצהיר, חוזר ומוכיח (עיין למשל, עמ' כד, לה) כי זיקתו של ר' נסים לר' חננאל עמוקה מאד ועולה בהרבה על הגלוי לעין והמפורש. אין פלא אפוא שפירושים הנמצאים ב"ספר המפתח" או ב"מגלת סתרים", פירושים שבהם השתבח והתפאר רבינו נסים, מיוחסים במקורות אחרים לר' חננאל. למשל, ר' נסים אומר: "וזה הוא צד התירוץ של זה הדבר, והיה נעלם מאוד וסייעני הקב"ה לגלותו ולפרשו ולא ראיתי אדם שקדמני...". (עמ' 11). בתשובות הגאונים, מובא פירוש זה בשם ר' חננאל (עיין גם עמ' 23).⁵ אף על פי כן משער אברמסון (עמ' כד) כי הפיסקה בראש הפירוש למסכת ראש השנה, שבה משבח ר' נסים את ר' חושיאל ואת ר' חננאל — "מרנו ורבנו חושיאל הרב המובהק יגן צורו בעדו ויארין ימיו ושנותיו ומרנו ורבנו חננאל חמדו [בנו] הרב המובהק מופת הדור אשר ממנו תורה יוצאה לכל ישראל...". — אינה מעור אחד. על אף שמרנותו הרגילה מציע המחבר להניח כי החתימה הנלהבת היא חוספת מאוחרת של מאן דהוא ולא של ר' נסים, שהרי לא יתכן שיכתוב כדברים הללו על ר' חננאל בשעה שר' חושיאל היה בחיים. אסף (מספרות הגאונים, עמ' 122—121) וכל המצטטים מקור זה (לאחרונה הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, עמ' 244) לא פקפקו כלל וכלל, והדבר צריך עיון. על כולם שאב ר' נסים מהקבלות המרובות שהיו בידו מרב האי גאון. קשריו עם רב האי היו כה הדוקים עד שדורשי רשומות מאוחרים (קרי: ר' סעדיה אבן דנאן) קבעו כי קבל תורה מפיו של רב האי. אמנם, המאירי (בית הבחירה, הקדמה לאבות, עמ' 64) מעיר על ר' נסים שקבל מר' האי זל" אבל אין לקבוע אם כוונתו לקבלה של תלמיד מפיו רב או קבלה מפיו השמועה ומפי התשובה. המחבר מרבה להדגים את השפעתו של רב האי על ר' נסים וגם לאחר הופעת הספר הזה המשיך למצוא דוגמאות מענינות — עיין למשל "שלשה עניינות הנוגעים לרב יעקב ורב נסים מקירואן, סיני, כרך ס' (תשכ"ו), עמ' ד—טו. בכלל היה ר' נסים שקוע בתורת הגאונים; הרבה טרה בהעתקת כתביהם ובהפצתם והוא הסרסור שעל ידו הגיעה תורתם, ובמיוחד תורתו של רב האי, אל ר' שמואל הנגיד. לא דבר ריק הוא שר' יוסף הנגיד משבח את ר' נסים על אשר זכה להוקרת הגאונים ("ראשי ישיבות וגאונים בכל נחום עדן הכירו בחכמתו הרחבה... ונשתבחו בגדולתו ובתורתו", עמ' כג) ור' שמואל הנגיד עצמו אומר על ר' יעקב, אביו של ר' נסים: "ובראותם באפריקי כבודו / חשבוהו כאחד הגאונים" (עמ' כ'), לא נחה דעתם של ראשונים עד שהכתירו את ר' נסים בתואר גאון (עיין עמ' לג ועמ' 275 הערה 207).

5. עיין מה שהעירתי על בעייה זו בכלל בספרי האנגלי על הראב"ד בעל ההשגות Rabad of Posquière, עמ' 94—95.

כאן, נדמה לי, קיימת בקעה נאה וטבעית בה צריך היה פרוץ אברמסון להתגדר כדי להעריך את התופעה הזאת של התקשרות ר' נסים בגאוני בבל ולהעמיד על משמעותה בתולדות ספרות ההלכה ודרכי הלימוד. הרי נמצאת בידנו האגרת המענינת של רב האי בבל קובל הוא על רב חושיאל שאינו שולח את מחקריו אל שער הישיבה וכתוצאה מכך ממעט הוא את דמותה של הישיבה ובכלל מפקיע הוא את הזיקה לישיבות בבל. רב חננאל שיפר את המצב קצת — מנקודת ראותן של ישיבות בבל — והיתה לו שקלא וטריא עם הגאונים וגם הושפע מהם השפעה גוברת הולכת. ר' נסים הלך בעקבותיו ואף הרחיק לכת ממנו והחזיר את העטרה ליושנה. יתר מיכן, זיקתו לישיבות בבל היתה בבחינת "טופח על מנת להטפוח" שהרי התפתחות דומה מצטיירת בספרד מימות ר' חנוך, רבו של ר' שמואל הנגיד, שהיה בלתי תלוי לגמרי בישיבות בבל, ואף שלל את סמכותו, וגם אותו ביקש ר' האי "לנצח" (ראה מאן *Texts*, א, עמ' 119–122, ואברמסון, תרביץ, תשכ"ב, עמ' 191 ולפינו עמ' כ, הערה 18 ועיין גם פרוץ מ. מרגליות, ספר הלכות הנגיד, עמ' 9 ועמ' 33). בגיל צעיר היה ר' שמואל הנגיד נאמן לדרכו של ר' חנוך ולא סר למשמעתה של בבל ואף מתח בקורת קיצונית ועוקצנית על רב האי. נימת הביקורת לא נעלמה אף פעם מחיבוריו, אולם בסוף ימיו (1051), שעה שהתווה את התכנית לחיבורו הגדול "הלכתא גבראתא", כבר שינה את טעמו בנוגע לרב האי וכה דבריו: "ורב האי, גדול כולם, אשו לי פליאותיו להתפאר צפירות / ומבורו אני שואב, ופתו אני אוכל ולא אמצא מרוות / ומעביו ארהה הצמאים ואביע בישראל מקורות" (הואב על ידי מרגליות, שם עמ' 18, ועיין בהוצאתו של דב ירדן, עמ' 91–92). המתרחשות הרבה ששררה בין רב האי ורב חנוך — אבן דאוד רושם שרב האי היה "שונא לר' חנוך" — ונשתרשה בספרד, פגה, ובודאי ר' נסים הוא שהפיג את המתרחשות השכיח יחסי הוקרה וכבוד בצדן של היחס הביקורתי והעמדה העצמאית שהמשיכו לאפיין את חכמי ספרד.

כמו כן, מענין לענין באותו ענין, נתבקש כאן דיון כלשהו על המאבק הממושך בין ארץ ישראל ובבל בקירואן (עיין קעת מאמרו המוזכר של פרוץ ש. שפיגל "לפרשת הפולמוס של פירקו בן באבוי", ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, עמ' רמג—רעג) על מנת לראות עד כמה משתקפים הדברים בכתבי ר' נסים. שימוש של ר' נסים בתלמוד ירושלמי — וקדם לו, למשל, בעל ספר מתיבות שנתחבר כנראה בקירואן — לא רק עשה אוננים לירושלמי אלא גם הצמיח לו כנפיים, שמאו גדל והלך השימוש בירושלמי וגדלה ההכרה בנחיצותו ובתועלתו. צריך לקבוע גם אם אין קירואן בתקופה זו המקור ממנו נבעה הדחיפה שהביאה את ר' שמואל הנגיד להתעסק התעסקות קבועה ובעלת ממדים חשובים בתלמוד ירושלמי. מקובל לחשוב (עיין למשל, ר"ל גינזבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, עמ' קו, ובכלל, שם, עמ' פח והלאה) כי התעוררות זו מקורה בדרכי לימודם השפעתם של רב חננאל ור' נסים⁶. ר"ש ליברמן (ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, עמ' רפה) כותב "בעיקר וביחוד פעל גדולות בעניינינו רבינו נסים גאון מקירואן בספרו מגילת סתרים, שבו חיבר ושלל את שיטת הבבלי והירושלמי והבליש את האור ההדדי שמפיץ האחד על השני. הוא היה אחד מן הראשונים שראה שמתוך הירושלמי אפשר לפרש כמה מקומות בבבלי...". נדמה שבמחקר על ר' נסים, האישיות המרכזית והבולטת בקירואן — ובמדה מסויימת "סוף הוראה" בקירואן, שלאחריו "פסק התלמוד מארץ אפריקה" (ספר הקבלה) — צריך היה להתעמק קצת בפרשיות הללו ולסכם את תוכן הדברים וכיונם.

6. מרגליות, ספר הלכות הנגיד, מוסייג מדעה זו, ומציע במקומה את הסברה שהדחיפה להתעסק בירושלמי באה מר' חנוך, השפעתו היא הנותנת, וחותמה טבועה בדרכי שימושו של ר' שמואל הנגיד בירושלמי. (עיין שם עמ' 21, אבל עיין גם עמ' 18–19, הסותר את זה לכאורה).

4. מבין תלמידיו, ראוי לתשומת לב מיוחדת אבן גאסום, המוזכר על ידי הרמב"ם (תשובות, פריימאן, פא; בלאו, עמ' 682). אברמסון מסכם (עמ' כה) את הנתונים הביבליוגרפיים עליו. בכלל קבל ר' נסים דחיפה בלתי פוסקת מאת תלמידיו לחפש ולהמציא פירושים חדשים. בית מדרשו תפס מקום מרכזי בהתעסקותו של ר' נסים ובהתפתחותו הרוחנית; הרבה שאלות "נשאלו בבית מדרשו של ר' נסים" (עיין למשל תוספות, מגילה, לא, ב, ד"ה קללות, ועוד הרבה דוגמאות אצל אברמסון) וגירוי מתמיד זה ניכר בכל ספריו — כאילו נתקיימו בו דברי הרמב"ם "התלמידים מוסיפין חכמת הרב ומרחיבין לבו... וכשם שעץ קטן מדליק את הגדול כך תלמיד קטן מחודד הרב עד שיוציא ממנו בשאלותיו חכמה מפוארה" (תלמוד תורה, פרקה, הלכה יג). ספר המפתח מוכיר מפקידה לפקידה שתלמידים התקשו בענין מסויים ולכן נזקק לו לפרשו. כבר בהקדמה מצהיר ר' נסים: "ולפי שראיתי מקוריותו וראשוניותו (עיין עמ' 11, 17, ועוד). תימה, שאברמסון לא נשא ונתן כלל, עד כמה שראיתי, הרבה מהתלמידים בזמנו לא עמדו על זה ויטרחו בבקשת אותה הראיה ולא ימצאו אותה ויתקשה עליהם ההלכה ותסתחם, ראיתי שאקבצם ואחברם יחד בספר שיהיה כמפתח לאלו הסתומים ושיהיה התלמיד כאשר יצטרך לכלום מאלו הנזכרים ימצאם במהרה בלי טורח" (עמ' 3). ואין הבדל גדול לעניננו אם המדובר בתלמידים ממש או בתלמידים סתם.⁷ ר' נסים החשיב מאוד את ה"חכמה המפוארה" שהוצאה ממנו ואת החידושים הרבים שחידש בבית מדרשו ולא נמנע מלהדגיש את בדברי בעל ספר הקבלה המציג את הרי"ף כתלמידו של ר' נסים (עיין עמ' 213—222, דיון במקומות בהלכות הרי"ף שהתכוון למגילת סתרים לר' נסים, או דרכו של הרי"ף בהבאת הירושלמי בהשוואה לזו של ר' נסים).

5. המבוא מסתיים ברשימה חטופה של ספרי ר' נסים, שהרי אחר כך מקדיש המחבר מבואות מפורטים לכל ספר וספר. ברם מזדרז המחבר וקובע פרטים אחדים חשובים אשר מקומם באמת בדיון המפורט. יש להזכיר את פירוש השם "מגלת סתרים" (עיין עמ' לז), שהוא פירוש קולע ומניח את הדעת: "מגלה סתרים, כלומר מקומות שהם מוסתרים מבני אדם ורבינו מגלה אותם ומפרשם". זהו, אם כן, מעין פירוש סוגיות חמורות — סוג ספרותי לא נדיר בתקופה זאת, וגם הרמב"ם נטפל אליו. אברמסון — וכן פוזננסקי לפניו — דחה את מציאותם של פירושי התורה וסידור תפילה — כפי שהציע ש"ר במחקרו, הערה 22 — וטעמו ונימוקו עמו: כל המובאות המיוחסות לספרים אלה נמצאות בספר מגלת סתרים שהוא מטיבו מעין כלבו ומקיף עניינים מעניינים שונים כולל פרשנות המקרא, הלכות תפילה, ביאור אגדה, וכדומה. המסקנה המתבקשת מאלה היא כי לא על יסוד הבאה בודדת אפשר לייחס ספר או פירוש למחבר פלוני או אלמוני, והרי כך דרכם של חוקרים וביבליוגרפים ונאה מידה יתרה של זהירות בשטח זה. את קיומו של ספר מצוות הוא משאיר בצריך'עין (עמ' מ), שהרי "אין לנו רשות לפקפק בשום מקור בלי יסוד" (עיין גם עמ' 360, ד).
6. במבוא רחב זה וכן בהערות חשובות שהבליע בתוך המבואות המפורטים התחיל אברמסון לשרטט שרשומים לדמותו הרוחנית והאינטלקטואלית של ר' נסים וכן לאפיין את התקופה ההיסטורית בה פעל, לציין את סימני המבוכה הדתית והחברתית והמאבק הרוחני שהתחיל להחריף. אך לידי תיאור שלם ומאוזן לא הגיע. יותר ממה שהקרה לפנינו כתוב או רמוז כאן. למשל, מעיר אברמסון לנכון (עמ' כז—כח) כי מדברי ההערכה של ר' שמואל הנגיד על שיריו של ר' נסים ("מאוזנת במשקל ישמעאלים / ומוכנת בחכמת יונים") אנו למדים לפי דרכנו שר' נסים היה משורר מהיר ומוכשר השולט בתורת השירה ה"חדישה" בת זמנו — וראה זה חדש. נוסף לנו מימד חדש לדמות דיוקנו של

7. עיין מה שכתבתי בנידון זה על הראב"ד בעל ההשגות בספר הנ"ל, עמ' 34.

ר' נסים. אשר לידיעותיו בחכמה יונית העידו ספריו הנמצאים בידנו זה כבר כי שיח ושיג לו עם העיון הפילוסופי אך עדיין לא נקבעו מסמרות להיקף ידיעותיו, למקורות חכמתו, ולתחומי העיון השליטים במערכת מחשבתו התלמודית-פילוסופית. אבל כבר עתה מצטייר לפנינו אב-טיפוס של חכם ספרדי: תלמיד חכם בעל ידיעות מגוונות בחכמה ובמדע, בעל הוראה ואיש מעשה, ער ורגיש לבעיות השעה ומבוכות הזמן ומשיב מלחמה שערה. הוא ידע לנצל את העיון הפילוסופי שבספר אמונות ודעות לרב סעדיה גאון (עמ' 4–5, ועוד מקומות) — אם כי לא תמיד הזכירו בשמו, כנהוג בימי הביניים. הוא ידע לזהות את שיטות הכלאם המוסלמי ויכול היה לומר על הגאון ר' שמואל בן חפני שהלך בדרך ה"מדברים" (עמ' 192). לא הזניח שום אפשרות שבאה לידו להסביר לקוראיו את יסודות הדת ולהורות להם הלכות אמונה — ויש שר' נסים רומז להלכות אמונה (ומכאן רק צעד אחד להלכות יסודי התורה של הרמב"ם) שחיבר או חשב לחבר (עמ' 333). על פי דברים אלה מסתברות כל ה"סטיות" שבספריו, סטיות שנראות כך לפום ריהטא בלבד, ואילו לאחר עיון ברי שבאו במחשבה תחלה, בספר חיבור יפה מהישועה מצדיק ר' נסים במפורש את סטיותיו: "רואה אני לבאר מה שאמרו החכמים ז"ל בענין, כדי שלא יהא ספרי זה מחוסר התועלת" (עיון עמ' 394, וכן אצל הירשברג, עמ' פט, ובמבוא, עמ' 52). ר' נסים נטפל הרבה לבעיית שכר ועונש (עיון למשל, עמ' 330 ואילך) — בעיה שניסרה בחלל העולם היהודי והמוסלמי כאחד. בעית ההגשמה שהעסיקה כמעט כל הגנה דעות בישראל — ורבו רב חננאל התנגד בעקביות ובחריפות לכל הגשמה — תופסת גם אצלו מקום חשוב (למשל, עמ' 93, 281, 332). ר' נסים נמנה עם ראשוני החכמים שניסו לפרש באופן שיטתי וממצה דברי אגדה (עמ' 11, ועוד הרבה) בכדי להוציא מלבן של מינים — ובעניין זה כדי לא למנוע טוב מבעליו, יש לומר כי הערותיו של ש"י עדיין מאלפות. ראיה לתשומת לב מרובה היא העובדה, שטרם הודגשה כל צרכה, כי יותר מאשר נזדקק ר' נסים לבעייתיות של תורה שבעל פה, כדרכם של רוב הגאונים, נזדקק לזו של תורה שבכתב. אם נבוא להסביר את המניעים שהניעו את ר' נסים להכניס סטיות לחיבוריו, נמצא כי השאיפה להגן על תורה שבכתב ולהוכיח את שלמותה, עקביותה, נצחיותה, וכדומה, תופסת מקום חשוב (עיון עמ' 5, ועוד). מציאותם של קראים בקירואן מוכחת בעליל (עיון הדיון המעניין עמ' לב ואילך על "ממחרת השבת", בעיה אקטואלית כנראה בימים ההם במקום ההוא) ועיקר עיסוקו הספרותי של ר' נסים הוא בתחום תורה שבעל פה, אך ניכר לעין שאין הוא מסיח את דעתו מתורה שבכתב ויש את נפשו לסתור התקפות המינים, כגון שיטת ה"ביטול" (עמ' 5), השכחת התורה (עמ' 348–350), ועוד. הרבה פנים לר' נסים. המתגלה לפנינו כבעל מלאכות הרבה, מופלג בחכמת התורה ובעל דיעה מרובה" (כלשון הרמב"ם סנהדרין, פרק ב, הלכה א').

ב

רובו של הספר — רוב מינו ובנינו — מוקדש לפרסום "שרידים מחיבוריו" של ר' נסים. פרופ' אברמסון מסביר (עמ' מז) כי השתמש בשם צנוע זה "משום שלא נתגלתה כל תורתו של רבינו אלא קטעים קטעים ממנה". ואמנם, זכויותיו של המחבר יתירות בנידון זה, שכן טרח ללא ליאות ובהתמכרות שלמה וגלה "קטעים קטעים" אפילו בתחומים חדשים, כגון פסקי הלכות (פרק ג'), ויצר את המסגרת הספרותית בה ישתבצו גילויים נוספים. מסגרת זו תהא הקובעת — על פיה יבואו כל הזיהויים העתידיים של כתבי ר' נסים; יוצא שפרופ' אברמסון לא רק עושה אלא גם מעשה. ברם, יש להצטער שפרופ' אברמסון לא נתן מהדרה של כל החומר שנצטבר עד כה. הוא הביא רק קטעי דברים ושברי מקורות, חד אריך וחד קצר וחד בינוני, אך לא הניח אריה על גבי לבנה לשכלל בנין שלם ומתוקן. כל קטע בודד זכה להערות הארות פרשניות כיד הבקאות העצומה של המחבר, אבל לירי

הצעה שלימה לא הגיעו הדברים. היוצא מזה הוא שהלומד בספרי ר' נסים — בספר המפתח, למשל, — זקוק עדיין להשתמש בספר המפתח בהוצאתו של גאלדענטהאל (ווינץ, 1874) אלא שעליו לבדוק על כל צעד ושעל את הוספותיו ותקוניו והערותיו של אברמסון — ואמנם המפתח המפורט יסייע לו בזה הרבה. הוא ערער את מהימנותה של הוצאת גאלדענטהאל והוכיח את אי־שלמותה ואי־דיוקה, אבל לא נתן לנו את תמורתה. חבל שלא הדפיס מחדש את התרגום העברי השלם (הספר נכתב כולו ערבית, בשעה שספר מגלת סתרים נכתב חלקו עברית וחלקו ערבית) כדי (א) לזמן את כל הקטעים לאכסניה אחת נוחה, (ב) לתקן את הטעויות המרובות שנשתרבו בתרגום, (ג) ולהוסיף את כל הערותיו על אתר. בצורה הנוכחית, דבריו עתירי תוכן של אברמסון הם מעין מבוא, הגהות והשלמות למהדורתו של גולדענטהאל, ובליל הערות מענינות על עניינים מעניינים שונים. אך כח הבנין הציורף של "אנת הוא דקשיר לון ומיחד לון" אינו מתגלה.

הוא הדין לחיבור יפה מהישועה, לו מוקדשים כמאה וחמישים עמוד. אברמסון סוקר את פרשת זיהוי המחבר של הספר, משווה בדיוק רב את כתבי־היד השונים וההוצאות המרובות, מקטין את ערכו של כ"י הרכבי ששימש יסוד לתרגומו העברי של ח.ז. הירשברג ומראה שהוא לקוי בחסר ויתר — יש בו תוספות וגם השמטות. אף מסיק את המסקנה המתבקשת מתוך ניתוחו המדוקדק: "מן הדין היה לחזור ולתרגם את הספר על פי כתבי היד החדשים" (עמ' 393). ואני הייתי מרחיב את המסקנה ומוסיף שמן הדין להכניס לתרגום החדש את כל הערותיו המחכימות של אברמסון, שהוא כעת מרא דשמעתתא. ואמנם, כן עשה במפתח לספר מגלת סתרים שנתגלה ונתפרסם ע"י רש אסף ז"ל, וחזר אברמסון והדפיסו "כולו מתוקן על פי כתבי יד... כדי שלא לפרסם תיקונים לנדפס שלא יובנו לקורא אלא אם כן יהא לפניו מאמרו של אסף" (עמ' 246), וכך נאה וכך יאה, וצר לנו שלא נקט לשון זו בכל מקום. בכלל יש להדגיש שאם באים אנו בתביעות נוספות לפרופ' אברמסון הרי זה נעוץ בהוקרה כנה על כל הטוב שהשפיע עלינו כבר — בחינת תודה על העבר ובקשה להבא.

ג

לספר יש צורה פרשנית וסגנון קטוע ומאוסק — ותכונות אלו אינן מקילות על הקורא בו אלא, כלפי לייא, מזיקות לימוד ממושך בניהותא. יש בו סטיות פרשניות, כאורח תלמידי חכמים מקדמת דנא ("יש שהפלגתי דרך אגב לעניינות שאינם נוגעים ממש לדברי רבינו אלא שכך דרכו של קולמוס שנמשך אחר הלב", עמ' מז). כן מובלעות בתוכו או משתמעות ממנו הערות מתודולוגיות היכולות לסייע בהרבה הקשרים שונים ונפרדים זה מזה, ופרטים רבים חורגים ממסגרתם הצרה ויוצאים ללמד על הכלל כולו. למשל, גולדציהר בשעתו (*REJ*, כרך 47, עמ' 181) ניסה להתחקות אחר השפעת המעתיזילה על ר' נסים. בא אברמסון (עמ' 4) ומעיר כי הדוגמא הבולטת שהביא גולדציהר נמצאת במפורש באמונות ודעות לרס"ג וקרוב לחדאי שמשם נלקחה. המסקנה הכללית הגובעת מזה היא כי על החוקר להפש ולמצות קודם את המקורות הפנימיים ורק לבסוף להראות על מקורות חיצוניים והקבלות רחוקות יותר. כך מעמידים גם דבריו (עמ' 394) על נוסח מקורות חז"ל בספרות ימי הביניים שוב על העקרון החשוב שיש להבדיל בין ציטוט מילולי ובין הצעת תורף הדברים, ולא כל שינוי הוא שינוי־נוסח ממש במקור הנידון. היחס השמרני של אברמסון למקורות ימי הביניים, שהעירונו עליו לעיל, ראוי להערכה שקולה. הדין המפורט (עמ' 19—27) בשאלה אם בעל הערוך השתמש בספר המפתח הוא דוגמה למופת של בדיקה ספרותית־עניינית הקושרת כתרים לכל תג ותג, הופכת בהם הופכת בהם, כדי לאושש מסקנה אחת קטנה.

בהערה אחת המשתרעת על פני שני עמודים (29—30) דן המחבר בביטוי "היו גורסין אותו (את

התלמוד) בעל פה" המופיע בהקדמה לספר המפתח. הוא דוחה את האפשרות "שלדעת ר' נסים למדו את התלמוד בעל פה אף לאחר שנכתב", נושא וגותן במקורות רבים אשר בידם לקיים או להפריך את פירושו וביניהם מזכיר הוא את אגרת הרמב"ם לתלמידו ר' יוסף בה נאמר "ועם זה תחמיד בלימוד החיבור בעל פה" (אגרות הרמב"ם, בנעט, עמ' 68) ומעיר מניה וביה "ונראה לי מגומגם שהרמב"ם יצוה לתלמידו לשנן את חיבורו בעל פה" וכתוצאה מכך מסתייג מעצם תרגומו המדוייק של בנעט. והנה לבי גוקפני, אבל נראה לי שבאמת התכוון הרמב"ם לכך. בהקדמה למשנה תורה נאמר "וכל פרק ופרק אחלק אותו להלכות קטנות כדי שיהיו סדורים על פה" וביתר הדגשה בהקדמה לספר המצוות נאמר "כדי שיהיה נקל לדעת אותו על פה". השם "משנה תורה" מזכיר את פירוש חז"ל (ספרי, שופטים, ועיין תוספתא כפשוטה לר"ש ליברמן, שבת, עמ' 202). "משנה תורה" — שעתיד להיות שונן אותה על פה". הרמב"ם ראה בדברים שבעל פה את "תכלית החכמה בדת" (מורה נבוכים, חלק א, פרק עא). ובודאי היה תמים דעים עם משפטו של ר' יהודה הלוי (כחורי, מאמר ב', פרק עב) כי "לדברים הנאמרים מעלה על הדברים שבכתב".

דברי הר' נסים על התשובה רחבים וחשובים, ונראים הדברים שהיו נגד עיני הרמב"ם. ידוע, למשל, הסברו של הרמב"ם (הלכות תשובה, פרק ז, הלכה ד) למאמר חז"ל "במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולין לעמוד בו", "מפני שהם כושבים יצרם יותר מהם". שכרו של בעל התשובה הרבה מאוד "שהרי טעם טעם החטא ופירש ממנו וכבש יצרו". קרוב לודאי שדברים אלה מבוססים על דברי ר' נסים בחיבור יפה מהי שו"ע (הוצאת הירשברג, עמ' פד): "כי הרי צדיק גמור לא התרגל באיסורים. ואותו צדיק — היושר והתום באו לו באופן טבעי, ואינו יודע דבר פרט לזה; אבל החורח בתשובה התענג באיסורים והתרגל אליהם, ואם הוא עווב ומניח אותם — ראוי הוא לשכר רב". וכן יש קשר בין דברי הרמב"ם הלכות תשובה, פרק ב, הלכה ב, ודברי ר' נסים, שם, עמ' פא, וכבר עמדו על כך המפרשים בספר המדע, הוצאת מוסד הרב קוק.⁸

ר' נסים כותב במגלת סתרים (עמ' 278): "ושנהגו בערב תשעה באב שמפסיקין על תבשיל של עדשים יש לו עיקר". אברמסון מעיר על מקורות, מקבילות, וגלגולי המנהג הזה, ויש להוסיף כי המנהג נזכר בפירוש בפרקי דר"א, פרק לה "וישראל אוכלין מאכל עדשים ואבל וצרה על אבל ביה" (העירני על כך פעם לפני זמן רב פרוש' שאול ליברמן נר"ו). נדמה לי כי יש במאמר זה של ר' נסים תבלין מיוחד הנותן טעם בהלכה אחת של הרמב"ם האומרת דרשני. בהלכות תעניות, פרק ה, הלכה ט, מסיים הרמב"ם את דבריו על סעודה המפסקת ערב תשעה באב ברמז אבטוביוגרפי: "ומימינו לא לא אכלנו ערב תשעה באב תבשיל אפילו של עדשים..." כל המצוי אצל הרמב"ם יודע שאין אריכות לשון ללא מגמה מיוחדת של פולמוס, הדגשה, וכדומה (בחינת "מאי שנא הכא דפשיטא ליה ומאי שנא הכא דמספקא ליה") הוא הדין למקום הטבוע בחותם אישי-אבטוביוגראפי. (עיין למשל, ספר תורה פרק ח, הלכה ד ופרק ט, הלכה י; או שחיטה, פרק יא, הלכה י, וגם מתנות עניים, פרק ט, הלכה ג). מעקימת שפתיו ניכר כי דברים בגו. לכן משוכנע אנכי כי דברי ר' נסים היו ידועים ונפוצים ונגדם הדגיש הרמב"ם שהוא לא נהג כמנהג הזה ולא טעם טעם תבשיל — ואפילו של עדשים המסמל אבל וצרה.⁹

8. עיין גם הדוגמאות שהביא ליברמן, הלכות ירושלמי לרמב"ם, עמ' ט"ו, הערה 124.

9. אברמסון מעיר (עמ' לט) כי הפרק על "הרמב"ם ומגלת סתרים" עמד להיכתב באחרונה ובגלל אסונו הגדול לא עלה בידו לכתבו — וצר לנו על כך בכל המובנים. אולי לעת מצוא ישוב וירחיב את ראשי הפרקים שהתחיל לבנות (עמ' 233).

בעמ' מג מובא מתוך מחזור ויטרי הסברו המפולפל קצת של ר' נסים — בשם רס"ג לחלוקת פרשת האזינו — "הזיו" לך". "למה חולקין פרשת האזינו בסימן הזיו" לך. ה' כנגד ה' אנשים שקורין בתורה בראש השנה... כשחל להיות בחול: ז' כנגד ז' אנשים שקורין בראש השנה וביום הכפורים כשחלן להיות בשבת: י' כנגד י' ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים: ר' כנגד ר' אנשים שקורין בתורה ביום הכפורים כשחל להיות בחול. ל' כנגד ל' תקיעות שבראש השנה: ד' כנגד כ' ימים שמתענין היחידים". כדאי להשוות פירוש זה עם הסברו הפשוט של הרמב"ם, הלכות תפלה, פרק יג הלכה ה': "ולמה פוסקין בה בעניינות אלו מפני שהן תוכחה כדי שיחזרו העם בתשובה".

בחיבור יפה (הירשברג, עמ' יא) כותב ר' נסים: "וכן הרשעים לא יפסקו מלהתחרט על מה שחלף בלי לזכות במעשים טובים". על זה מעיר אברמסון (עמ' 412) כי "כאן נוסח ראשון של פתגם שגור 'הרשעים מלאים חרטות'". הוא מציין לדרשות אבן שם טוב ואברבנאל, כמובא אצל דוידזון "אוצר המשלים והפתגמים". יש להוסיף כי מקורו של המאמר הוא באתיקה של אריסטו ומופיע בתרגום העברי של ספר המדות לאריסטו שנתחבר בראשית המאה ה־17. על זה עמד פרופ' צבי וולפסון בספרו הגדול על פילון, כרך ב', עמ' 253. גם בספר התניא מובא מאמר זה בשם רז"ל.

לסיפור "אתרוגים לתרופה" (חיבור יפה, עמ' פו—פו), עיין ההערה של יהודה רצהבי, בהוצאתו של ספר המוסר לר' זכריה אלצאהרי, עמ' 20, הערה 4.

בסופו של דבר, יש לברך על התרומה החשובה שתרם פרופ' אברמסון בספר גדול זה. נתקיים בו בספר "היה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאוד". ראשית הספר במאמר שנתפרסם בתרביץ, כו (תשי"ז), ובודאי אחריתו לא רק שגבה ושגתה אבל מי ישורנה, שכן עוד ידו של המחבר נטויה.